

УДК 371.011.3-051:80]:81'342

СУПРАСЕГМЕНТНІ ФОНЕТИЧНІ ОДИНИЦІ В ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Галина Кузнецова, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка.

ORCID: 0000-0002-3863-1911

E-mail: prorektor15@gmail.com

У публікації проаналізовано теоретичні основи дослідження та опанування майбутніми вчителями-словесниками супraseгментних фонетичних одиниць. З'ясовано взаємозв'язок наголосової системи мови з інтонацією та просодією, вплив наголосу на функціонування компонентів мовленнєвого потоку – висоти звучання, гучності, темпу, тембру. Обґрунтовано, що одиниці супraseгментного мовного рівня в лінгводидактиці можуть вивчатися в структурі акцентологічного субрівня. Розроблено зміст кейсу «Супraseгментні фонетичні одиниці в методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів української словесності», відкритого для критичного аналізу в межах інтерактивної технології – «Лінгводидактична студія».

Ключові слова: супraseгментні одиниці фонетики; наголос; просодика; інтонація; акцентологічний субрівень; учитель-словесник; лінгвістичний кейс; «Лінгводидактичні студії».

SUPRASEGMENTAL PHONOLOGICAL UNITS IN LINGUODIDACTIC TRAINING OF FUTURE UKRAINIAN LANGUAGE AND LITERATURE TEACHERS

Halyna Kuznetsova, Candidate of Pedagogical Science, Associated Professor of the Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods Department, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-3863-1911

E-mail: prorektor15@gmail.com

This publication examines linguistic and linguodidactic sources on the study and mastery of suprasegmental phonetic units, including stress, intonation, pauses, and prosody. The research is conducted using methods of analysis, synthesis, and comparison. The acoustic, perceptual, and functional characteristics of these suprasegmental features are explored. It is revealed that in the field of linguodidactics, the information regarding suprasegmental phonetic elements is often simplified, with limited consideration given to the theoretical and methodological foundations of prosody and intonation. Furthermore, the connection between these suprasegmental features and the accentual subsystem of phonetics is not consistently traced.

The content of the case study titled “Suprasegmental Phonetic Units in the Methodological System of Teaching Phonetics to Future Ukrainian Literature Teachers” has been developed and made open for discussion, critical analysis, and enhancement within the interactive technology of the “Linguodidactic Studio”. The content of the case study aims at facilitating a comprehensive understanding of the

linguistic material concerning the suprasegmental level of language, which represents both prosody and intonation and is viewed differently by researchers. The linguistic units at this level include accentemes, prosodemes, and intonemes. It has been observed that in spoken language, accentemes correlate with stress, while prosodemes and intonemes correlate with stress, tempo, timbre, rhythm, tone, melody, loudness, and pauses. Considering this, the case study includes research on the interconnectedness of the accentual system of the Ukrainian language with intonation and prosody, as well as the influence of stress on the functioning of a combination of prosodic and intonational components that overlay segmental phonetic units such as sounds, syllables, consonant clusters, rhythmic structures, phrases, and sentences. Through an analysis of the locational sphere of intonation (phrase segments) and prosody (all speech segments, from syllables to text), their relationship has been clarified. It is argued that suprasegmental units in linguodidactics can be studied within the structure of the accentological sub-level.

Keywords: *Suprasegmental Units of Phonetics; Stress; Prosody; Intonation; Accentological Sublevel; Teacher-Wordist; Linguistic Case; "Linguodidactic Studies".*

Концептуальні засади реформування загальної середньої освіти спонукають до перегляду теоретичних та методичних основ професійної підготовки майбутніх учителів мовно-літературної освітньої галузі, адже українську мову сьогодні варто не лише знати, а й усвідомлювати значення її у виборюванні незалежності та соборності України. З огляду на це ключовою з-поміж компетентностей, визначених у Концепції «Нова українська школа», є «спілкування державною мовою – уміння усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів); здатність реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ – у навчанні, на роботі, удома, у вільний час; усвідомлення ролі ефективного спілкування» [19, с. 11]. Результативна комунікація має здійснюватися на засадах розуміння суб'єктами освітнього процесу сутності та значення мовних засобів, які реалізують мовно-мовленнєву діяльність. Породження мовлення, його сприймання, слухання, розуміння відбувається на сегментному та супрасегментному рівнях.

Аналіз просодичних, інтонаційних властивостей у мовознавстві є складним процесом, адже вони не лише лінійно вибудовують мовно-мовленнєві сегменти, а й виформовують, супроводжують лінгвістичну, інтелектуальну, екстралінгвістичну інформацію, виокремлюючись у надсегментний (просодичний) рівень, що може бути складником акцентологічного, оскільки основну роль у його функціонуванні відіграє система наголошування. Однак у лінгвістиці дискусійним є питання про кількість мовних рівнів, проміжну субрівневість. Неоднозначними є погляди лінгвістів на терміни «просодія» та «інтонація», їх або розмежовують, або потрактовують термінами-дублетами.

З огляду на це в лінгводидактиці інформація про супрасегментні фонетичні засоби спрощується, теоретичні та методичні основи просодії, інтонації розглядаються побіжно, не простежується наскрізного їхнього зв'язку з акцентологічною підсистемою фонетики.

Мовознавство оперує ґрунтовними працями (А. Багмут [1; 2], О. Бондар [5], В. Винницький [6], П. Вовк [7], О. Іщенко [9; 10], А. Калита [11; 12], М. Кочерган [14; 15], Н. Плющ [22] та ін.), у яких аналізуються супрасегментні фонетичні одиниці. Студювання навчального забезпечення ОПП «Середня освіта (Українська мова і література)» засвідчує, що опанування майбутніми вчителями-словесниками сучасної

української літературної мови ґрунтується на засадах опрацювання основних функційно-структурних компонентів мови (фонетики, лексики, граматики). Вихід на рівневий характер мови, на студіювання її сутності як «системи через структуру» [14, с. 213], у якій традиційно виокремлюють чотири основні (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний) та три проміжні (морфонологічний, словотвірний, фразеологічний) рівні, здійснюється під час опанування основної, а інколи і вибіркової дисципліни «Загальне мовознавство». Одиниці надсегментного рівня здебільшого розглядаються на фонологічному рівні. Простежуємо обмаль лінгвістичних праць, у яких би нелінійні фонетичні одиниці досліджувалися в межах акцентологічного субрівня (праці В. Винницького [6], П. Вовк [7], О. Іщенка [9; 10] та ін.), у просодичній типології мов, згідно з якою українську уприналежено до мов акцентного ритму [10].

Студіювання фундаментальних методичних джерел навчання української мови (праці О. Біляєва, З. Бакум [17], Н. Голуб, О. Горошкіної [17], Т. Донченко [8], О. Караман, С. Карамана [13; 17], А. Нікітіної, М. Пентиліук [17] та ін.) засвідчує взаємозв'язок із лінгвістичним висвітленням основ мовних засобів як упорядкованих та взаємопов'язаних елементів. У лінгводидактиці також превалує функційно-структурний підхід, відображений у методиці вивчення основних розділів української мови (методика навчання: фонетики, орфоєпії й графіки; лексикології та фразеології; будови слова і словотвору; морфології; синтаксису; орфографії; пунктуації).

Простежуємо, що в лінгводидактичних працях супрасегментні фонетичні одиниці – здебільшого наголос, інтонація (без опертя на терміни «надсегментні», «суперсегментні», «нелінійні», «просодичні») побіжно розглядаються в розділі «Методика навчання фонетики, графіки, орфоєпії» [17, с. 162–72]. Витлумачення сутності понять «наголос», «інтонація», «тон», «основний тон», «пауза», мелодика», «тембр», «темп», обґрунтування їхньої значущості для навчання виразному читанню, ораторському мистецтву репрезентовано в методичних працях С. Карамана [13, с. 230–237]. Т. Донченко означені одиниці аналізує як засоби фонетичної виразності мовлення [8, с. 401–409].

Супрасегментні фонетичні одиниці української мови є невід'ємним складником сегментних, що сукупно становлять основу формування фонетичної компетентності майбутніх учителів мовно-літературної освітньої галузі. Ґрунтовні знання про супрасегментні фонетичні одиниці, уміння, навички правильно послуговуватися ними під час усного та писемного мовлення підвищать не лише рівень оволодіння мовою як системою, її фонетичною основою, а й дадуть змогу сформуванню основних стратегій позитивної педагогічної ввічливості, що сьогодні є підвалинами соціокомунікації [24]. Є підстави стверджувати, що супрасегментні фонетичні одиниці в лінгводидактиці можуть опановуватися в межах акцентологічного субрівня.

Мета статті – обґрунтувати, що супрасегментний рівень варто повноцінно розглядати в лінгводидактиці вищої школи; довести, що фонетичні одиниці цього рівня в лінгводидактиці можуть аналізуватися в структурі акцентологічного субрівня; розмежувати поняття «просодика» та «інтонація»; розробити теоретичні основи кейсу «Супрасегментні фонетичні одиниці в методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів української словесності».

Реалізація мети і завдань державних документів із підготовки майбутніх учителів мовно-літературної освітньої галузі спонукає виші до впровадження в освітній процес лінгвометодичних технологій, спрямованих на досягнення програмних результатів навчання, на формування висококваліфікованого фахівця.

З-поміж різних педагогічних технологій виокремлюємо «Лінгводидактичні студії» – динамічно і системно організований, відкритий до творчості методичний освітній простір, у якому вільно і добросовісно у форматах онлайн, офлайн, змішано працює коло прихильників наукового, лінгвометодичного студіювання та усвідомленого опанування системи і структури української мови, її національних особливостей за діахронічними, синхронними етапами становлення та розвитку [16, с. 237], здійснюється аналіз та впровадження в освітній процес ЗВО, ЗЗСО здобутків лінгвометодики; розроблення та апробування методів, прийомів методики навчання фонетики української мови, у системі якої нині досліджується не лише звук як найменший сегмент мовленнєвого потоку, а й супрасегментні фонетичні одиниці (наголос, інтонація, просодика, пауза), без яких неможлива реалізація мовлення.

У процесі функціонування «Лінгводидактичних студій» актуально вбачаємо роботу з науковими різноматичними кейсами, зокрема «Супрасегментні фонетичні одиниці в методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів української словесності». Роботу з кейсом організуємо з опертям на традиційні та інноваційні методи, прийоми опанування лінгвістичного матеріалу (пояснення, спостереження, аналізу мовознавчих джерел, аналізу фонетичних явищ з елементами проблемного навчання, проблемно-пошукового, роботи із джерелом інформації, спостереження за природою звуків, мелодикою, наголосами, інтонуванням, темпом, тембром, паузами; комунікативно зорієнтованого виразного читання, просодичного транскрибування, лекцій із паузами, скелетування тексту, лінгвістичного моделювання, тембрової класифікації, трансформації мовознавчого матеріалу в лінгводидактичний тощо).

У публікації пропонуємо лінгвістичний кейс, мета якого – ознайомити здобувачів вищої освіти мовно-літературної галузі із теоретичними аспектами дослідження супрасегментних фонетичних одиниць у мовознавчій науці, простежити зв'язок їхній із сегментними одиницями, переконати в тому, що властивості супрасегментних фонетичних явищ залежать від наголосової системи української мови; з'ясувати роль надсегментних елементів у формуванні фонетичної компетентності майбутніх учителів української словесності, дати змогу здобувачам освіти трансформувати теоретичний матеріал кейсу в лінгводидактичний.

У контексті порушеної проблеми презентуємо орієнтовний зміст кейсу «Супрасегментні фонетичні одиниці в методичній системі навчання фонетики майбутніх учителів української словесності».

Супрасегментний складник у мовознавстві розглядається двобічно: 1) із позицій характеристики функціонування фонетичних одиниць (звука, складу, фонетичного слова, синтагми, фрази, фоноабзацу) як лінійних об'єктів, де до уваги беруться просодичні їхні властивості (тривалість, інтенсивність, частота основного тону, що тісно пов'язано з інтонацією та наголосом); 2) із позицій аналізу наголосу та інтонації як білатеральних явищ, що водночас є фонетичними одиницями і фонетичними ознаками, оскільки організують, згруповують в єдине ціле сегментні елементи та

кодують їх орфографічно, ритмують орфоепічно, семантизують, забарвлюють емоційно та ментально, когнітивізують. Обидва підходи опираються на наголос та інтонацію, які багато мовознавців вважають автономними системами, субрівнями в структурі мови. З погляду теорії мовознавства, основними абстрактними одиницями супрасегментного мовного рівня є: акцентема, просодема, інтонема, інтегрована сутність яких пояснюється у визначенні В. Винницького з опертям на акцентему – «тип, узагальнення, суперсегментна (*i*) фонологічна (*i*) одиниця (*i*), яка (*i*) є ознакою кожного слова та їх форми», немає (ють) статусу самостійності, окремо не існує (ють) (*виділення курсивом – К. Г.*) [6, с. 15].

У живому мовленні акцентема корелює з наголосом, просодема та інтонема – із наголосом, темпом, тембром, ритмом, тоном, мелодикою, гучністю, паузацією, які «розглядаються в аспекті їхніх фізичних та рецептивних ознак» [20, с. 15].

Проглядаємо, що небезпідставно в теоретичних розвідках із мовознавства (З. Базарбаєва, П. Вовк, В. Винницький, Л. Зубкова, Д. Кацнельсон, Ю. Клейнер та ін.) давно обґрунтовується думка про необхідність виокремлення в межах фонетико-фонологічного мовного ярусу акцентологічного субрівня та визначення його базових одиниць – акцентами (наголосу), які не лише уприналежено до супрасегментних мовних явищ, їм надано статусу упорядкувальника реального мовленнєвого простору, поєднання сегментного із надсегментним.

Розвиток фонетики в руслі комунікативістики та комунікативної лінгвістики переконує в тому, що супрасегментні «ознаки лінгвісти починають розглядати в тісному зв'язку із сегментним рівнем, який, виконуючи роль основи для реалізації просодичних засобів, бере опосередковану участь у передачі смислу висловлювання» [12, с. 1], відтак, переконуємося, що супрасегментний мовний рівень безпосередньо впливає на створення комунікативного усного та правописного «корсета» (за І. Фаріон) слова, фрази, тексту, і мовленнєвої діяльності загалом.

Водночас у колі науковців побутує думка, що об'єднання сегментних ознак із супрасегментними може бути причиною нерозрізнення спектру фонетичного (фонетико-фонологічного) рівня. Процес спектрації фонетичного рівня, у якому можуть функціонувати і досліджуватися інші субрівні, і з-поміж них – акцентологічний, можливо, обмежується, як зазначає А. Калита, «підходами традиційної фонетики», фонології, жорстким теоретичним окресленням «структури і функцій сегментного та суперсегментного рівнів, що не завжди дозволяє з необхідною повнотою описувати всю реально існуючу в мові та мовленні різноманітність закономірностей, явищ і механізмів функціонування інтонації» [11, с. 41], наголосу. На збалансування ярусової будови мови впливають і нові підходи до вивчення фонології та фонетики. Сьогодні фактично подолано протиставлення функціонального та артикуляційно-акустичного опису звукової будови мови, «фонетика вивчає не тільки звук як найменший сегмент мовленнєвого потоку, а й наголос, інтонацію, членування мовленнєвого потоку на склади, фонетичні слова, синтагми, фрази, фоноабзаци тощо [22, с. 225–226]. Н. Плющ пише, що «у фонетиці, окрім сегментного, виділяють ще надсегментний рівень, який часто синонімізують із просодикою мовлення, <...> під якою розуміють сукупність надсегментних, або ритміко-інтонаційних властивостей мовлення, використовуючи в цьому ж значенні також терміни просодичні характеристики, просодичні ознаки» [22,

с. 303]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що наголос та інтонація є автономними системами [22, с. 303] і водночас взаємопов'язаними, їхня реалізація у процесі мовлення «полягає у використанні одних і тих самих об'єктивних властивостей і сприйманих ознак мовленнєвого сигналу для його сегментної і надсегментної організації, а в межах останньої – для різних її систем» [22, с. 303–304].

Простежуємо, коли супрасегментний рівень ототожнюється із просодичним, кількість його базових одиниць знову розширюється, додаються просодема, інтонема, що, окрім наголосу, репрезентують ті ж фонетичні параметри, що й акцентологічний субрівень: ритм, темп, тембр, паузи, тон, мелодіку, довготу, інтенсивність (гучність), утворюючи лексико-семантичне поле «супрасегментних одиниць звукового устрою мови» [20, с. 503], «супрасегментних показників мовленнєвого потоку» [20, с. 193], які А. Багмут, Ф. Бацевич, О. Бондар, А. Калита, Ю. Карпенко, Л. Мацько, М. Микитин-Дружинець, О. Селіванова, Н. Плющ та ін. екстраполюють до різних термінів-гіперонімів: «акцентологія», «просодеміка», «інтонація», «інтонологія», різних рівнів.

Означені фонетичні одиниці мають різне трактування, опис їх розглядається на акцентологічному, просодичному, інтонаційному мовних субрівнях, що внаочнює аналіз лінгвістичних джерел.

Зосібна А. Бахмут пропонує рівнево стратифікувати інтонацію, зазначаючи: «Інтонація мовлення, становлячи окремий рівень у структурі мови, має свої засоби передачі мовних значень. <...> Завдяки інтонації здійснюється <...> надання мовленню виразних семантичних відтінків, які створюють багатобарвну мовленнєву ситуацію, про яку можна сказати: важливішим є не те, що говорить, а як говорить [1, с. 108]. Дослідниця з опертям на акцентне виділення синтагматичного наголосу оприявнює роль інтонації як генератора визначення головних семантико-інформаційних центрів у мовленнєвому потоці, доводить, що інтонаційні особливості мовлення, які можуть варіюватися, корелюють із акустичними одиницями фонетики, розширюють сферу її функціонування, піднімають на соціофонетичний щабель.

О. Селіванова характеризує інтонацію як дуально структуровану в мовній системі, зазначаючи, що інтонація «становить окремий рівень у системі мови або розглядається в межах фонетичного» [20, с. 193].

Керуючись принципом «звукове слово всіх мов має звукову форму», П. Вовк окреслила триповерхову формулу слова, де на першому поверсі – його лексичне значення, на другому – граматичне, а на третьому – конотація. У цій формулі серединний поверх дослідниця назвала основною звуковою формою-образом слова, найменшою базовою одиницею якого (для флективних мов, до яких і належить українська) є *фонема*. Окрім фонем, обґрунтувала науковець, такі мови мають не менше одинадцяти одиниць звукового оформлення слова, із-поміж яких виокремила: *морфонему* (фонемний склад морфеми), *складему* (структура складу) і *морфоскладему* (складова структура морфеми), *акцентему* (релевантний словесний наголос, наголос словоформи), *морфакцентему* (словесний наголос морфеми), *ритмему* (одиниця мовного ритму), *римему* (одиниця типології рим), *темпорему* (одиниця середньої тривалості вимовляння слова), *нофему* (одиниця типології позицій категорій фонем), *інтонему* (релевантна одиниця інтонації речення; слово в реченні, оформлене відрізком інтоном) і *паузему* (нуль звука в мовленнєвому акті як релевантна одиниця його

матеріальної форми, протиставлена одиницям, що звучать) [7, с. 20–22]. Дослідниця одиниці звукової будови мови диференціювала на універсальні та специфічні для різних мов, а також виокремила релевантні – здатні розрізняти мовні одиниці в мовленнєвому потоці, до яких уприналежнила акценту, морфакценту, інтону та паузу (супрасегментні мовні одиниці).

П. Вовк таким підходом до аналізу звукової системи мови розширила функційність та значущість фонологічного мовного рівня, не виокремлюючи поняття «акцентологія», «просодика», «інтонологія» вочевидь із тих причин, що ці лінгвістичні явища, зокрема «просодика», «інтонологія», пов'язані одним «геномом» функціонування, одним «архітектонічним матеріалом» – їхньою звуковою будовою, тоном як головним параметром інтонації синтагми, фрази; узагальнено – інтонацією, її інтегральними інтонемами (висотою голосу, ритмікою, тривалістю звучання звука, тембром голосу) та «акцентними інтонемами» [20, с. 193], що накладаються на сегментну форму і «забезпечують принципову видимість слова в реченні» [7, с. 21].

Багато мовознавців співвідносять інтонацію із просодією, просодикою, розглядають їх як синонімічні явища. Проте такий погляд сучасні вітчизняні фонетисти (В. Берковець, К. Гарашук, Л. Гарашук, О. Колесник, Н. Плющ, О. Селіванова та ін.) називають відносним, обґрунтовуючи думку на підставі пояснення сутності означених термінів та опозицій «синтагма» / «склад – фраза – текст».

Синтагма (грец. *syntagma* – разом побудоване) – явище бінарне, оскільки за змістом і граматичною організацією – це одиниця синтаксису, мінімальна ланка мовленнєвого ланцюга, яка ототожнюється з реченням, а за звуковою будовою – сегментна фонетична одиниця, яка об'єднує у своєму складі кілька слів, ритмічних структур (або одне слово). Н. Плющ синтагму називає «(одно- чи багатосинтагменою) фразою» [22, с. 314]. О. Бондар також зазначає, що «<...> фраза, як правило, складається з кількох синтагм, однак до неї може входити лише одна синтагма (*Настав день*) або одна ритмічна структура (*Так? Ні!*) <...>» [5, с. 60]. Із погляду синтаксису ми аналізуємо речення, але з позицій фонетики – «синтагма не утворює речення, а виділяється в уже побудованому реченні залежно від його сприйняття та осмислення» [5, с. 56]. Отже, функційна сфера дії інтонації як супрасегментної одиниці – це членування потоку мовлення на окремі одиниці, або виокремлення сегментних фонетичних одиниць – синтагм, об'єднання їх в єдине смислове ціле, а місце дії інтонації – фразова сегментна фонетична одиниця, оскільки саме інтонація моделює її та виділяє передусім за допомогою підвищення чи зниження тону.

З огляду на це науковці О. Бондар, Ю. Карпенко, М. Микитин-Дружинець підкреслюють: «Якщо фраза складається лише з однієї синтагми, то інтонація фрази і синтагми збігається. Проте якщо фраза охоплює більше однієї синтагми, то її інтонація не є сумою синтагматичних інтонацій» [5, с. 61]. Основним у цьому процесі є те, що фонетичне виділення синтагми досягається саме «посиленням словесного наголосу <...>, а якщо в реченні є кілька синтагм, то й синтагматичних наголосів стільки, скільки синтагм» [22, с. 313]. Синтагматичні наголоси можуть об'єднуватися фразовим наголосом. За такого випадку варто взяти до уваги, що «фразовий наголос сильніший, ніж наголос синтагматичний. Він накладається на один із синтагматичних наголосів (як правило, кінцевої синтагми)» [5, с. 60], робить його основним, логічно виділеним для

вираження головної думки, для уточнення змісту сказаного, переконання, спонукання, пояснення тощо. Фразовий наголос може виконувати стилістичну функцію виділення, протиставлення, тоді він «падає» на ненаголошений склад, приміром, «Найжахливішою подією XXI ст. є війна в Україні».

Отже, у складній процедурі творення та моделювання інтонаційного ладу мовлення головним його індикатором є наголос, що реалізується різними шляхами: підвищенням висоти тону, напруженням вимови звуків, тривалістю вимови звука, за допомогою експіраторних зусиль – вимовлянням звуків, їх комплексу одним поштовхом повітря. Репрезентантом наголосової системи виступає голосний наголошений звук, він є носієм складового, морфемного, словесного, синтагматичного, фразового, емфатичного наголосів. Наголошений голосний – це «центр інтонаційної конструкції, відносно якого виділяють передцентрову і післяцентрову частини інтонаційної конструкції. Ці частини або одна з них можуть бути відсутні. Обов'язковою є лише наявність центру» [5, с. 57].

Саме навколо наголошеного голосного і створюються тональні контури – рівні, висхідні, спадні, висхідно-спадні, спадно-висхідні, різкі, пологі, при цьому значущу роль відіграє опозиція наголошених / ненаголошених складів (морфем), темп, тембр, тон, інтенсивність, паузація тощо. Усе це в поєднанні допомагає слухачеві зрозуміти наміри, настрої, виражальні прийоми, спонуки, інші інтенції того, хто говорить, випрацювати механізм комунікативної поведінки.

Варто зазначити, що в писемному мовленні та друкованій комунікації безпосереднім оптичним виразником інтонування (позначення наголосу-акута, наголосу-гравіса) теж може виступати наголос із певною семантичною, стилістичною метою, приміром: *відомість* (документ), *відомість* (інформація); *грубий* (здоровий, кремезний), *грубий* (поганий, грубіян).

Українські фонетисти (А. Багмут, В. Берковець, І. Борисюк, Г. Олійник, Н. Плющ та ін.) інтонаційно-тональний контур мовленнєвого спілкування називають «частотою основного тону – одним із найважливіших компонентів мовленнєвої інтонації, що на акустичному рівні утворюється проходженням струменя повітря через голосові зв'язки, глотку, порожнину рота, носа і вимірюється частотою коливань голосових зв'язок (вібрацій) на одиницю часу: 1 герц = 1 коливання за секунду. Чим більша кількість коливань (частота вібрацій), тим вищий звук» [22, с. 316–317]. Саме наголошений звук і характеризується вокалічною вершиною, навколо якої відбувається зміна висоти тону. Під час з'ясування тональності інтонаційного малюнка варто брати до уваги й звукове оточення наголошеного голосного, а також те, що основний тон яскраво простежується «в <...> сонорних приголосних. Він властивий також шумним дзвінким приголосним і відсутній у глухих приголосних» [21, с. 349]. Частота основного тону і «зумовлює мелодичне оформлення висловлення, його комунікативне спрямування, передачу семантичних відтінків, об'єднання потоку слів у ціле <...>» [2, с. 137].

На якість голосного звука у процесі його творення впливає не лише розмах звукових коливань, а й ступінь відкритості-закритості ротової порожнини. Здобутки експериментальної фонетики засвідчують, що найбільшою амплітудою ритмічних коливань голосових зв'язок, які утворюють музикальний тон, голос без будь-яких

шумів, із-поміж голосних характеризується відкритий звук низького підняття [a] та звук середнього підняття [e]; найменшою – закриті звуки високого підняття [i], [y]. З огляду на це немає підстав зауважувати, що український наголос утворюється виділенням складу в слові силою голосу, адже вона буде динамізувати під час акцентування якісно різних голосних за ступенем відкритості-закритості ротового резонатора, окрім цього, за висотою, тривалістю, до прояву яких на рівні породження та рецепції долучені інші резонатори.

Важливим акустичним показником інтонування голосного звука є його фізична *тривалість* (довгота, час його звучання, протяжність). Звернімо увагу на те, що на тривалість впливають «позиція в ритмікоінтонаційних конструкціях (словах, синтагмах, фразах), наголошеність / ненаголошеність, звукове оточення, характер складу <...>, мовленнєвий темп <...>, місце і спосіб артикулювання звука» [9, с. 21–22]. При цьому до уваги береться «порядок голосних за зростанням їхньої інгерентної тривалості, тобто такої, що визначається лише власною артикуляцією (без дії надсегментних чинників), у такій послідовності: [i], [y], [и], [e], [o], [a]» [9, с. 21–22; 27].

О. Іщенко, Н. Тоцька довели, що «наголошений голосний значно триваліший за ненаголошений. Це свідчить про часокількісну природу українського наголосу. Співвідношення тривалості наголошених і ненаголошених голосних неоднакове і залежить від кількості складів у слові та від місця ненаголошеного голосного щодо наголошеного. Однак за загальними підрахунками <...> наголошений голосний в українській мові у 2–3 рази довший за ненаголошений» [9, с. 28].

Із дослідженням тривалості мовленнєвих сегментів, і особливо тих, що перебувають під наголосом, тісно пов'язаний *темп* (від лат. *tempus* – «час») мовлення – швидкість, тривалість мовлення (звука, складу, окремого відрізка мовлення), єдність звучання і пауз, частота чергування елементів ритму. Одноставного визначення терміна «темп» сьогодні немає, оскільки, зауважує О. Іщенко, «недостатньо розпрацьовано понятійний апарат» [9, с. 73]. В. Берковець, Н. Плющ зазначають, що «прискорення темпу досягається скороченням тривалості голосних і приголосних, а сповільнення – в основному збільшенням тривалості голосних» [22, с. 322].

Інтонаційного забарвлення висловленню надає ще *інтенсивність* його звучання (гучність, вимірюється в дБ), що створюється силою, із якою видихуване повітря натискає передусім на голосові зв'язки. Проведене дослідження Т. Міщенко стало підставою для висновків щодо градуювання голосних за спадною величиною інтенсивності: [a], [e], [o], [и], [i], [y]. Окрім цього, з'ясовано, що саме інтенсивність не завжди в українській мові є релевантною ознакою наголосу [18, с. 58–60].

Акустичною характеристикою інтонування є *тембр*, або мовленнєва мелодика, індивідуальне забарвлення звуків, додаткові тони-обертони. Тембр засвідчує індивідуальність мовлення особистості. Окремо розглядається тембр звука як якісна його характеристика.

Отже, інтонацію мовленнєвої фрази простежуємо на рівні акустичних параметрів, які можна диференціювати на: 1) *частотні* (наголос словесний, ритмічної структури, тон, мелодика, висота звука, діапазон мовлення чи модуляція голосу); 2) *інтенсивні* (наголос логічний, пауза, сила, гучність мовлення); 3) *темпоральні* (емфатичний наголос, темп, тривалість (швидкість), «часова організація одиниць

мовленнєвого коду» (за Ф. Бацевичем)); 4) *темброві* (спектр індивідуальних тональних характеристик мовлення людини).

З огляду на це під інтонацією (від лат. *intono* – голосно вимовляю) розуміємо ритмований лад мовлення, що виформовується наголосом (словесним, синтагматичним, фразовим), характеризується частотою основного тону, інтенсивністю, темпоральністю, індивідуальною тембральністю, членується на мовленнєві відрізки за допомогою пауз.

Ф. Бацевич, випрацювуючи визначення терміна «інтонація» в галузі комунікативної лінгвістики, зазначив, що «інтонація <...> разом із наголосом утворює просодіку мовлення» [22, с. 327]. При цьому «просодіку» дослідник потрактує як сукупність фонетичних супрасегментних характеристик мовлення (висота тону, голосність, довгота, частота, інтенсивність тощо) [22, с. 335]. Науковець таким висновком наголос як фонетичне супрасегментне явище визначає основою поєднання надсегментних компонентів звукової будови мови (тону, мелодики, інтенсивності, темпу, паузи, гучності, тембру) двох систем – інтонації та просодики.

Однак просодика на відміну від інтонації «обіймає ширший простір дії – від складу до фрази і навіть цілого тексту» [22, с. 314]. Складність у площині цієї дії створює лінгвістична термінологія – «просодика», «просодія», «просодема».

Етимологія лексем «просодія», «просодика», «просодеміка» (від гр. *prosōdía* – наголос, приспів) засвідчує, що за ознакою ступеня узагальнення термін «наголос» набуває широкого значення – родового (гіперонімічного), і включає до свого обсягу супрасегментні одиниці як видові поняття (гіпоніми) – інтенсивність, темп, тембр, тон, паузи, мелодіку, що можуть об'єднатися і гіперонімами «інтонація, інтонологія». З огляду на це мовознавці основними напрямками просодії вважають акцентологію та інтонологію [20, с. 503].

Припустімося думки, що складниками супрасегментного рівня є просодичний та інтонаційний субрівні з фактично однорідними фонологічними одиницями – просодемою, інтонемою, та фонетичними параметрами реалізації у мовленні – наголосом, ритмом, темпом, тембром, паузами, тоном, мелодикою, тривалістю, інтенсивністю. Саме наголос у мові може виражатися будь-яким з акустичних параметрів – зростанням / спаданням інтенсивності (гучності), що залежить від сили голосу, різної тривалості / часокількості наголошеного складу, та на що впливає ритм, швидкість артикуляції (темп), тембр (додаткові тони); зміни частоти основного і власного тону голосного, мелодики (підвищенням і зниженням тону голосу). Отже, на нашу думку, супрасегментний мовний рівень може ототожнюватися з акцентологічним мовним рівнем та оперувати відразу трьома мовними одиницями – акцентомою, просодемою, інтонемою. Відсегментований у структурі фонемного рівня акцентологічний ярус (як і супрасегментний) із властивостями самих фонем не пов'язується, проте накладається на суперфонемну сегментацію мовлення, яка є складником вищих рівневих одиниць (складів, слів, синтагм, фраз, надфразових єдностей). Означену сегментацію рівнів / субрівнів висвітлено на рис. 1.

Опанування супрасегментних мовних одиниць у структурі акцентологічного рівня у процесі навчання лінгводидактики майбутніх учителів української словесності спростить, на нашу думку, лінгвістичні дискусії про співвідношення просодичного та інтонаційного рівнів.

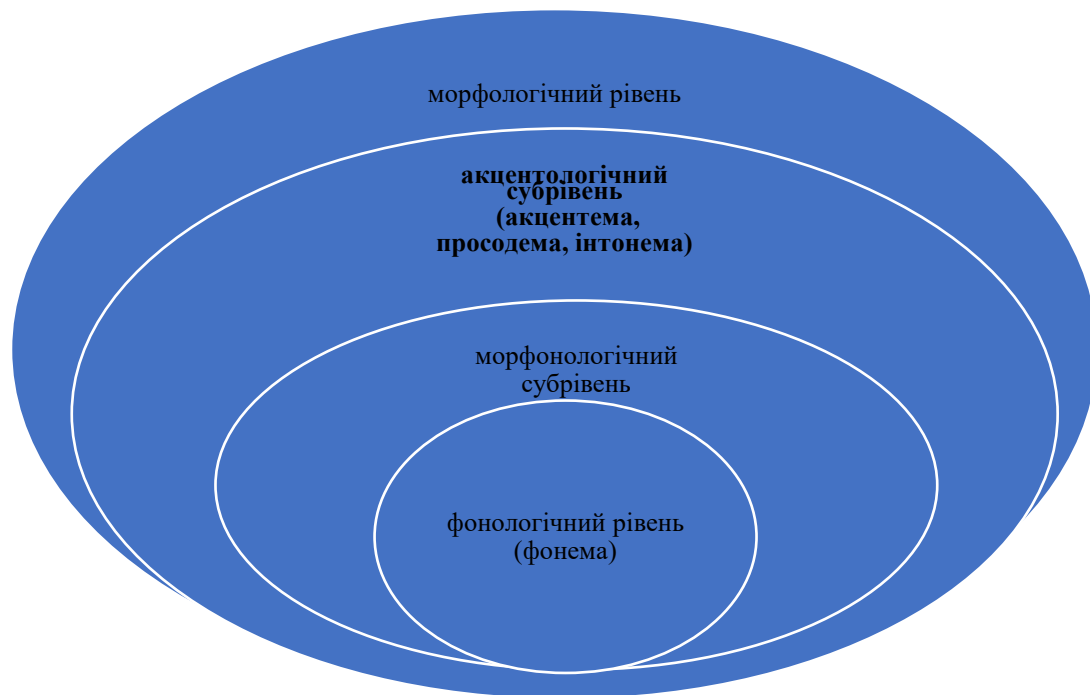

Рис. 1. Акцентологічний субрівень у складі та внутрішній організації структури мови

Здійснений аналіз засвідчує, що наголос (грец. ἄπροσφδία, лат. *acutus, accentus*) розглядається в широкому та класифікаційному розумінні. У широкому – це «виділення частини мовного потоку властивими для мови фонетичними засобами» [23, с. 39]. У класифікаційному – «виділення в мовленні складу в слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос) або синтагми у фразі (фразовий наголос) за допомогою фонетичних засобів» [15, с. 370]. О. Блик ще виокремлює складовий наголос – «виділення в слові складу за допомогою артикуляційних засобів» [4, с. 45]. Зауважимо, що в мовному потоці часто простежуються випадки, коли слово передає свій наголос іншому – слову-сусідові, тобто відбувається процес енклізи, перенесення, «прихилення» наголосу до іншого слова. Слово без наголосу називається енклітиком (від грецьк. *enklino* – «схилятися»). Утрата словами, здебільшого службовими, свого наголосу у фонетиці називається атонацією, або дезакцентацією (за С. Дорошенком). Таким чином утворюється фонетичне слово, такт (від лат. *tactum* – «торкання»), коли слова без наголосу (енклітики – слово свій наголос передає наступному слову, приміром, *прийшов* *би, скажи* -но; проклітики – слово без наголосу передає свій наголос попередньому слову: *біля* *школи, переді* мною) утворюють акцентне ціле.

Отже, під частиною мовного потоку розуміємо певні відтинки-сегменти мовлення – склад, фонетичне слово, синтагму, фразу. Наголос у процесі мовлення функціонує саме в поєднанні з цими фонетичними одиницями. Зауважимо, що склад є найменшою вимовлюваною одиницею, може складатися з одного голосного звука (Г – *а, о, о-дин*), голосного, до якого доєднуються приголосні – один (ГП – *із, од*; ПГ – *на, ні, за, се-ло*) або декілька (ППП – *мед, під*; ППГ – *бра-ти, шко-ла*; ПППГ – *стра-ва* тощо). Вивершує склад саме голосний звук, він є головним його елементом. Наголошений голосний у складі є особливим, він вимовляється більш

напружено, звучить чітко, добре сприймається на слух. Однак, завдяки не силовій перевазі утворення, а тривалості звучання, наголошений склад не різко виділяється з-поміж ненаголошених. Це ознака милозвучності та того, що в українській мові ми не простежуємо сильної редукції ненаголошених голосних, оскільки в усіх позиціях вони зберігають свою якість. Водночас, як доводить О. Іщенко, це засвідчує приналежність української мови до мов ізоакцентного ритму мовлення – «<...> мови із сильним наголосом (наголосом сильної фонологічної дії / функції)», де «<...> більш ізохронним (рівномірним) сегментом з погляду ритму виявився інтервал <...> між сусідніми наголошеними складами <...> (міжакцентний інтервал)» [10, с. 76–81]. Науковець доводить, що наголос визначає і ритм (від грецьк. *rhythmos* – «течія») мовлення – «періодичну ізохронність (часокількісну тотожність) сумірних фонетичних одиниць» [10, с. 76], на що впливає темп. Натомість, зазначає О. Іщенко, «<...> ритмічна організація мовлення <...> тисне на наголос», з огляду на що «поява побічного наголосу в українських багатоскладових словах, імовірно, зумовлена саме ізохронністю інтервалів між наголошеними складами. Рухомість наголосу в словоформах історично може бути теж якоюсь мірою пов'язана із цим явищем» [10, с. 82]. Ритмічне структурування мовлення може корелювати наголос через акустичні параметри – зміну тривалості наголошеного складу, частоту основного тону. У таких випадках, пише О. Іщенко, «наголошений склад можна кваліфікувати як місце, де одна ритмічна одиниця змінюється іншою. Саме ритм дає змогу на слух сприйняти наголошений склад, коли він акустично не відрізняється від ненаголошеного» [10, с. 82]. Експериментально доведено і різну виразність двох наголошених складів, які знаходяться поряд, наприклад: *вона́ ка́же*. Ці склади мають різну акустичну тривалість та амплітуду коливань, що зумовлено відповідним ритмом мовлення, міжакцентним інтервалом, за яких наголошений склад *-на́* фактично знеголошується [10].

Мовознавці (О. Бас-Кононенко, Л. Гнатюк, Н. Гуйванюк, С. Дорошенко, І. Муромцев) зазначають, що наголосове виділення певної частини голосового потоку відбувається за допомогою таких фонетичних засобів / акустико-інтонаційних параметрів: 1) експіраторно – посиленням видиху через м'язову артикуляційну напруженість органів мовлення (такий наголос є динамічним, або силовим, він властивий усім слов'янським мовам); 2) зміною висоти тону, висоти звучання (ідеться про мелодійний, тонічний наголос); 3) подовженням голосного звука, або збільшенням тривалості його звучання (мовиться про довготний, кількісний, часокількісний, або квантитативний наголос).

Отже, процес реалізації наголосової системи мови як наскрізного складника супрасегментного рівня в мовленні можна назвати метафоричним. Одинці акцентологічного субрівня не просто накладаються на мовленнєвий ланцюг, а виконують зв'язувальну функцію, яка в лінгвістиці називається синдемою (від грец. *συνδέω* (*syndéo*) – зв'язувальний, прикріплюваний). Сегментні та суперсегментні фонетичні одиниці взаємодіють та взаємодоповнюються через синдеми і забезпечують безперервність мовленнєвого потоку, його ієрархічне членування.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні практичних завдань, вправ, спрямованих на формування в майбутніх учителів української мови і літератури умінь і навичок вправнісно оперувати в усному та писемному мовленні (наголос аналізується і як писано-зоровий знак) фонетичними одиницями супрасегментного рівня, акцентологічного субрівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. Київ: Наукова думка, 1991. 165 с.
2. Багмут А., Борисюк І., Олійник Г., Плющ Н. Типологія інтонації мовлення. Київ: Наукова думка, 1977. 496 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: Академія, 2004. 344 с.
4. Блик О. П. Українська мова. Частина І: підручник. Київ: Четверта хвиля, 1997. 400 с.
5. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: Академія, 2006. 368 с.
6. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів: Біблос. 578 с.
7. Вовк П. С. Міжмовна асиметрія мовного знака. *Studia Linguistica*. 2008. № 1. С. 20–24. URL: <http://studia-linguistica.knu.ua/wp-content/uploads/2018/10/2008-1-20-24-%D0%92%D0%BE%D0%B2%D0%BA-%D0%9F.%D0%A1..pdf> (дата звернення: 11.08.2023).
8. Донченко Т. К. Мовленнєвий розвиток учнів у процесі навчання української мови в основній школі: навч.-метод. посіб. для вчителів і студентів. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 583 с.
9. Іщенко О. С. Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення: монографія. Київ: Інститут української мови НАН України, 2012. 220 с.
10. Іщенко О. Українська мова в просодичній типології мов світу. *Діалог мов, діалог культур. Україна і світ: V Міжнар. інтернет-конф. з українознавства*. Мюнхен: видавництво Otto Sagner, 2015. С. 76–85. URL: <https://phonetica.files.wordpress.com/2015/11/ukrajinska-mova-v-prosodychniy-typologiji-mov-svitu.pdf> (дата звернення: 02.08.2023).
11. Калита А. Роль ситуативно-прагматичних змінних в організації інтонаційного оформлення англійського емоційного висловлювання. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: мовознавство*. 2000. № 1(3). С. 41–52. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/22246/1/2000-1-40-51.pdf> (дата звернення: 01.08.2022).
12. Калита А. Система фонетичних засобів актуалізації смислу висловлювання (експериментально-фонетичне дослідження англійського емоційного мовлення): автореф. дис. ... доктора філ. наук: 10.02.04. Київ, 2003. 32 с.
13. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Ленвіт, 2000. 272 с.
14. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. Київ: Академія, 2003. 464 с.
15. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства: підручник. Київ: Академія, 2006. 424 с.
16. Кузнецова Г. П. «Лінгвістичні студії з акцентології» за «Граматикою» М. Смотрицького (1619 р.). *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки*. Глухів, 2023. Вип. 1(51). С. 233–244. DOI: <https://doi.org/10.31376/2410-0897-2023-1-51-233-244>. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Cj15yWkgOAug2xLxFXF01Nffvz40ZOCF/view> (дата звернення: 10.05.2023).
17. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2004. 400 с.
18. Міщенко Т. С. Про інтенсивність голосних української мови. *Мовознавство*. 1974. № 4. С. 56–62.
19. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Київ, 2016. 40 с.
20. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
21. Сучасна українська мова. Вступ. Фонетика / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 436 с.
22. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Знання, 2013. 340 с.
23. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: модульний курс: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2007. 823 с.
24. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Use. New York: Cambridge University Press, 1987. 345 p.

REFERENCES

1. Bahmut, A. I. (1991). Semantyka i intonatsiia v ukrainskii movi. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Bahmut, A., Borysiuk, I., Oliinyk, H., Plushch, N. (1977). Typolohiia intonatsii movlennia. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Batevych, F. S. (2004). Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
4. Blyk, O. P. (1997). Ukrainska mova: Chastyna I. Kyiv: Chetverta khvyliia [in Ukrainian].
5. Bondar, O. I., Karpenko, Yu. O., Mykytyn-Druzhynets, M. L. (2006). Suchasna ukrainska mova: Fonetyka. Fonolohiia. Orfoepiia. Hrafika. Orfohrafiiia. Leksykologhiia. Leksykohrafiiia. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
6. Vynnytskyi, V. M. (2002). Ukrainska aktsentna systema: stanovlennia, rozvytok. Lviv: Biblos [in Ukrainian].
7. Vovk, P. S. (2008). Mizhmovna asymetriia movnoho znaka. *Studia Linguistica*, 1, 20–24 [in Ukrainian].
8. Donchenko, T. K. (2011). Movlenniievi rozvytok uchniv u protsesi navchannia ukrainskoi movy v osnovnii shkoli. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
9. Ishchenko, O. S. (2012). Holosni zvuky ukrainskoi movy zalezno vid tempu movlennia. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Ishchenko, O. (2015). Ukrainska mova v prosodychnii typolohii mov svitu. *Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: proceedings of the V Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*. München: Verlag Otto Sagner, 76–85 [in Ukrainian].
11. Kalyta, A. (2000). Rol sytuatyvno-prahmatychnykh zminnykh v orhanizatsii intonatsiinoho oformlennia anhliiskoho emotsiinoho vyslovliuvannia. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk State Pedagogical University*, 1(3), 41–52 [in Ukrainian].
12. Kalyta, A. (2003). Systema fonetychnykh zasobiv aktualizatsii smyslu vyslovliuvannia (eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia anhliiskoho emotsiinoho movlennia). *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Karaman, S. O. (2000). Metodyka navchannia ukrainskoi movy v himnazii: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
14. Kocherhan, M. P. (2003). Zahalne movoznavstvo. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
15. Kocherhan, M. P. (2006). Osnovy zistavnoho movoznavstva. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
16. Kuznetsova, H. P. (2023). “Linhvistychni studii z aktsentolohii” za ”Hramatykoii“ M. Smotrytskoho (1619 r.). *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka – Bulletin of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*, 1(51), 233–244 [in Ukrainian].
17. Metodyka navchannia ukrainskoi movy v serednikh osvitykh zakladakh. M. I. Pentyliuk (Ed.) et al. (2004). Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
18. Mishchenko, T. S. (1974). Pro intensyvni holosnykh ukrainskoi movy. *Movoznavstvo – Linguistics*, 4, 56–62 [in Ukrainian].
19. Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. (2016). Kyiv [in Ukrainian].
20. Celivanova, O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia. Poltava: Dovkillia-K [in Ukrainian].
21. Suchasna ukrainska mova. Vstup. Fonetyka. I. K. Bilodid (Ed.). (1969). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
22. Suchasna ukrainska mova: Leksykologhiia. Fonetyka. A. K. Moisiienko (Ed.). (2013). Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
23. Shkuratiana, N. H., Shevchuk, S. V. (2007). Suchasna ukrainska literaturna mova: Modulnyi kurs. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
24. Brown, P., Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Use*. New York: Cambridge University Press.